

Róna-Tas András

Belső-Ázsia magyar felfedezői. A kezdetektől az első világháborúig

A világot minden kor, minden nép, minden közösség a maga számára fedezte és fedezi fel. A Földnek csak számunkra ismeretlen részei vannak, s ebből az is következik, hogy a felfedezések története nem választható el a felfedezők történetétől. Az idegen világok felfedezése egyben ahhoz is hozzájárul, hogy a felfedezők jobban megismerjék magukat. A felfedezések történetében nem kis szerepet játszottak a hatalmi, a kereskedelmi érdekek, s ez a magyarság esetében sem volt másképpen. Mégis a magyarság különös érdeklődése a Kelet, s ezen belül Belső-Ázsia iránt még egy forrásból táplálkozott: a magyarság keleti eredetének tudatából. A Kelet kutatása ezért nemcsak az idegennel való szembeállítás révén önnönmagunk jobb megismerése, hanem egyben a saját múltunk feltárásához segítő lépés, a nemzeti önismeret elősegítője — és sok esetben torzítója is volt.

Milyen ismereteik lehettek a magyaroknak Belső-Ázsiáról a honfoglalás előtt? Közvetlenül erről nincsenek forrásaink, de bizonyos tényekből következtethetünk. A Kárpát-medence elfoglalása előtt a magyarság beletartozott a dél-oroszországi steppén élő török népek törzsi szövetségeibe, ezért ismeretei a világról ezekével nagyjából azonosak lehettek. Bár a török törzsek jelentős csoportjai éltek a Kaukázus északi lejtőjétől a Kárpátokig terjedő területen már az 5. századtól, előző szálláshelyeik Belső-Ázsiában voltak, ahol a török törzsek más csoportjai éltek. Mivel a törzsi szövetségek igen képlékenyek, változóak voltak, közöttük a kapcsolat is igen szoros volt. A törökség nyugati csoportjai tehát jól, s saját érdekből alaposan ismerték Belső-Ázsia törökök lakta részét, annál inkább, mert a törzsi hegemóniáért folytatott harcokba kölcsönösen beleavatkoztak, a vesztesek egymáshoz menekültek.

Az 5–9. században az onogur-bolgár, majd kazár birodalom kötelékében élt magyarok ismeretei, legalábbis a hadi és politikai életet irányító rétegé, aligha lehetett ettől eltérő. Ebben az időben a belső-ázsiai törökök, a 6. század közepétől türk, a 8. század közepétől ujur, majd a 9. század közepétől kirgiz hegemónia alatt, változó sikerrel, Belső-Ázsia szinte egész területére kiterjesztették uralmukat. Eközben szoros kapcsolatban éltek a belső-ázsiai iráni népekkel, a türkök életében kiemelkedő szerepet játszó iráni nyelvet beszélő szogdokkal, a turkesztáni oázisokban élő szintén iráni típusú szaka nyelveket beszélőkkel, elsősorban a khotaniakkal és a kentum nyelvcsoporthoz tartozó indoeurópai nyelvet beszélő tochárokkal. Ebben az

*E cikk első változata angol nyelven hangzott el a második Kőrösi Csoma Szimpozion megnyitó ülésén 1979. szeptember 20-án. Nem került azonban be a szimpozion előadásait tartalmazó kötetbe (*Acta Orientalia Hung.* 34, 1980). Némileg módosított változatban elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság felolvasó ülésén 1979. október 16-án.

időben egyetlen egy nagy terület volt Belső-Ázsiában amely teljesen egyenrangú volt a törökökkel, amellyel hol szövetségi, hol ellenséges viszonyban éltek – a tibetiek.

A tibetiek a 6. század közepén kezdték kiépíteni hatalmukat, a 7. század közepére már megszületett az ótibeti birodalom, amely egyenrangú volt a kínai, arab és török nagyhatalmakkal. A 7. század közepétől virágzó tibeti írásbeliség hozzásegít ahhoz, hogy megtudjuk milyen ismereteik voltak a tibetieknek ebben a korban a török Belső-Ázsiáról? Mit tudtak a törökök a honfoglalás előtt a tibetiekről? Kül Tegin 732-ben keletkezett rovásírásos türk sírfelirata elmondja, hogy a dinasztiaalapító Bumin kagán halálakor, 552-ben, az összes szomszéd nép képviselői eljöttek a gyászszertartásra, a kínaiak, avarok és bizánciak mellett eljöttek a tibetiek küldöttei is. Majd folytatva a türk kagánok történetét leírja azokat a hadjáratokat, amelyeket Bilge kagán (716–734) vezetett az Ötüken hegységből a világtáj négy irányába. Itt olvassuk, hogy a dél felé vezetett sereg „majdnem elérte Tibetet”. S mikor Kül Tegin meghalt, a tibeti uralkodó legfőbb tisztviselőjét, a főminisztert küldte a temetési szertartásra.

A tibetiek elfogtak valamely ujugur vezetőnek készült kémjelentést, s azt kivonatossan lefordították tibetire. Ez a szöveg fennmaradt. A benne található gazdag ismeretanyaggal sokan foglalkoztak. Itt most csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a besenyők ekkor még azon a helyen vannak, ahonnan majd később elindulnak a magyarok megtámadására. Az ujugurokat 840-ben megdöntő kirgizek is állítottak rovásírásos emlékköveket. Az ún. második Altin Köl-i feliratban a halott hős elmondja, hogy érdemei tették alkalmassá arra, hogy a kagán őt követként a tibeti uralkodóhoz küldje. Nyilván jelentős ismeretekkel tért vissza, s ezek az ismeretek futótűzként terjedtek a steppén. Ekkor azonban a magyarok már kiváltak a kazár birodalomból és megindultak nyugati útjukra.

A honfoglalás után, a nyugati műveltségbe kapcsolódó magyarság földrajzi horizontját is nagymértékben az a kép határozta meg, amelyet a nyugati tudomány, a kolostorok és udvarok Magyarországra felé közvetítettek. Legalábbis ez tükröződik a kora Árpádkor írásos forrásaiból. A 10–12. században azonban a magyarság korántsem szigetelődött el a kelettől. Csakhogy a 10. század végén, a 11. század elején a keleti Oroszország végleg leverte a kazár birodalmat, ha népeit nem is semmisítette meg. Hosszabb időre elzárta azonban a távolabbi Ázsia felé vezető utakat, s egy olyan időszak következett, amelyben a magyar diplomácia és kereskedelem nemigen láthatott túl a Volgán. Bár a távolsági kereskedelmi kapcsolatok, melyek egészen Indiáig és Kínáig vezettek sohasem szűntek meg, ezek olyan közvetett híreket hoztak, amelyek már korántsem voltak megbízhatók, s a Volgán túli világ lassan sejtelmes misztikus homályba merült. Jól mutatja ezt Anonymus Szkitia-leírása, melynek látóköre a Donig, a Volgáig és a Fekete-tengerig terjedt, ettől keletre már a bibliai Góg és Magóg nemzetei éltek, akiket Nagy Sándor zárt el a világtól. Ez egyébként ékes bizonyítéka annak, mint erre többek között Ligeti Lajos rámutatott, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt, mert IV. Béla idejére, mint látni fogjuk, alapvetően megváltozott a helyzet.

Ebben az időszakban a magyarok Keletről való ismeretei is onnan adódtak, ahonnan a többi európai népé: A kereszteshadjáratok nemcsak a Szentföldről hoztak ismereteket, hanem mindazon népekről, amelyek a Szentföld körüli harcokban köz-

vetlenül vagy közvetetten részt vettek. Így az európaiak első kapcsolatfelvétele a hamarosan fenyegetővé váló mongolokkal is a Szentföldön keresztül történt.

Magyarországnak itt különleges helyzete volt. A magyar királyok váltakozó lelkesedéssel részt vettek ugyan a kereszteshadjáratokban, de közelebbről érintette őket egy másik „pogány” világ. A 11. század közepétől a dél-oroszországi steppén, a régi kazár birodalom helyén, egyre nagyobb szerepet játszik az a török népcsoport, amelyet a magyarság kun néven ismert meg. Ezeknek a kunoknak természetesen igen jó kapcsolataik révén alapos ismereteik voltak Belső-Ázsiáról. Társnépeikkel az úzokkal és besenyőkkel folyamatosan nyugtalanították a Kárpát-medence lakóit. A dolgok természetéből következik, hogy bizonyos ismereteknek ők lehetnek a forrásai.

A 10. század elején a kazár birodalom főhatósága alól lassan önállósította magát egy másik keleteurópai török nép, a volgai bolgár. Kereskedelmi kapcsolataik, diplomáciai összeköttetések nemcsak keleti és déli irányba terjedtek ki, hanem elérték Magyarországot is. A volgai-bolgár birodalom és a magyarság kapcsolatairól Anonymus is tudósít, aki *terra Bular*-nak nevezi a volgai bolgárok földjét. A Magyarországon kálizoknak nevezett és Kvárezmből származó kereskedőcsoportok is közvetíthettek a 12. században híreket, ismereteket Belső-Ázsiából.

Kiterjedt és alapos ismereteik voltak Belső-Ázsiáról az araboknak, annál is inkább, mert a 10. századtól kezdve egyre több török törzs tért át az iszlámra. A 10. század utolsó éveiben a belső-ázsiai uralkodó Karahanida dinasztia is felvette Mohamed vallását. Ezért a Magyarországra érkező arab vagy mohamedán utazók is közvetíthettek ismereteket. 1150-ben érkezett — mint ő írja — a „Baskírok országába” vagyis Magyarországra Abu Hamid, a granadai születésű arab tudós és utazó, aki ide a volgai bolgároktól jött, s vagy három évig élt a király környezetében. Fennmaradt beszámolójában főleg Magyarországról tudósított, de a magyar udvarban biztosan keletről hozott ismereteiről faggatták.

A 13. században megélnék a magyarság kapcsolatai a keleti török népekkel. Ebben nem kis szerepe van a domonkos-rendi szerzeteseknek, akik már a 13. század 20-as éveiben hozzálátnak a Kárpátokon túli kunok térítéséhez és a kun misszió kiépítéséhez. A magyarországi kun misszió belső-ázsiai vonatkozása az, hogy a dél-oroszországi kunok hajlandóságát a kereszténység felvételére nem kis mértékben az serkentette, hogy Belső-Ázsiában megjelent egy félelmetes új nagyhatalom, a mongolok. Ellenük kerestek védelmet, támaszt és segítséget nyugaton, még a kereszténység felvétele árán is. A náluk járt domonkos szerzetesek, köztük Ottó, készítették elő azt az utat, amelyet azután IV. Béla megbízásából Julianus és társai tettek meg.

Mint ismeretes Julianus előbb az Azovi-tenger felé vette az útját, hogy megtalálja a keleten maradt magyarokat, majd észak felé kanyarodva a Volga középső folyásától keletre, valószínűleg a Káma partján meg is találta őket. Bár Julianus nem járt Belső-Ázsiában, útja és az általa hozott értesülések szoros kapcsolatban vannak Belső-Ázsia felfedezésével. Már útjának főcélja sem volt más, mint kifürkészni Belső-Ázsia új urainak, a mongoloknak hírét, szándékait. A keleten maradt magyarok is elsősorban mint egy mongol-ellenes szövetség természetes oszlopa jöttek tekintetbe. Julianus első útja 1235/36-ban volt, és 1237-ben Rómában is részletes jelentést tett. Hírei, a mongol történelemről, a mongolok szokásairól, élet- és harcmódjáról továbbadott értesülései és tapasztalatai az első hiteles ismeretek a mongolokról. Julianus

első útjának leírását sajnos csak Riccardus összefoglalásából ismerjük, de bizonyos, hogy mind a magyar királyi udvarban, mind Rómában igen alapos és tárgyyszerű leírást adott az Európát fenyegető új veszélyről. Riccardus leírását mai fogalmazással, népszerű összefoglalásnak tarthatjuk. Ez azonban nem ok, hogy kétségbe vonjuk Julianus hitelét. Annál is inkább nem, mert az általa szállított híryanag nem kis része az őt követő utazóknál is felbukkan, akik rendre tudták ellenőrizni, helyenként kiegészíteni vagy kijavítani Julianus híradását. Így Plano Carpini, Rubruk, Benedictus Polonus, Odoricus de Pondenone és mások mind merítettek Julianus és társai ismereteiből, s ahol nem voltak saját tapasztalataik, egyszerűen átvették azt. Julianus említi a mongol kán levelét a magyar királyhoz 1236-ból, mely *letteris paganis sed lingua tartarica*, pogány betűkkel, de tatár nyelven íródott. E levélnek sajnos csak a fordítását ismerjük, ez azonban pontosan beilleszkedik abba a diplomatikai képbe, amelyet a nem sokkal későbből származó és már eredetiben is fennmaradt levelekből ismerünk. A tudomány hosszú ideig az 1225-re datált, az ún. Jiszüнге feliratot tartotta a legrégebb mongol nyelven írott emlékeknek. Legújabbban azonban egyes kutatók szerint e felirat későbbi, az 1250-es évekre tehető. Ha ez beigazolódná, úgy a Julianus által említett, s bár csak fordításban ismert, mongol levél a legrégebb ismert mongol írott nyelvemlék. Ezt követi időbeli sorrendben Töregene uralkodónó kínai feliratának 1240-ből származó mongol zárósora. Ilyenformán Julianust nemcsak a magyar mongolisztika és Belső-Ázsia-kutatás, hanem az egyetemes európai Belső-Ázsia-kutatás úttörőjének kell tartanunk.

A mongol támadás, majd a tatárjárás gyökeresen megváltoztatta az európaiak, s így természetesen a magyarok képét a Keletről. A 13. és 14. század nagy Belső-Ázsia utazói, s a homályban maradt kisebbek is, az ismeretek és adatok tömegét szolgáltatják a magyaroknak. Voltak-e az utazók között magyarok? Egy csoportjukról bizonyosan tudunk, azokról, akik nem saját jószántukból utaztak, s akik akár mint hadifoglyok, akár más módon rabszolgasorsra jutottak, s így kerültek Belső-Ázsiába. A francia származású utazó, Rubruk 1254 húsvétját a mongol nagykán udvarában töltötte. Mikor híre ment, hogy a húsvéti ünnepet Európából jött barátok ünneplik, az odasereglettek között – Rubruk feljegyzése szerint – alánok, oroszok, grúzok és örmények mellett magyarok is voltak. Rubruk egy másik helyen is megemlékezik egy keresztény magyarról, aki a mongol udvarban élt. Ezekkel a magyarokkal is kapcsolatban lehetnek azok a misszionáriusok, akik, folytatva a domonkosok tatárjárás előtti művét, Dél-Oroszországban, az akkori Aranyhorda területén tevékenykedtek. Az Aranyhorda maga is mongol uralom alatt jött létre, és szoros kapcsolata volt Belső-Ázsiával, a központi mongol szállásfölddel. Az Aranyhorda területén működő, főleg ferences barátok között, tudjuk, voltak magyarok is.

A magyarok között élő Belső-Ázsiáról szóló ismereteket jól tükrözik krónikáink, amelyek nyugati forrásokból átvett adataikat szorgosan egészítették ki saját korabeli ismereteikkel. Így míg Anonymus látóköre csak a Donig és a Volgáig terjed, a tatárjárás után írott krónikáink már messzebb látnak. A Képes Krónika szerint Szkítiát keletről a jurianusok (grúzok) földje határolja, majd Tatárország, végül Mongolia – aholis Európa határa van (*ubi et Europa terminatur*). Ismeri Hvárezmet és az alánok mellett a *gens kytanorum*-ot, a kitanok népét. Ezek a kitanok, valójában a karakitajok, a régi, mongol nyelvű kitan nép nyugatra származott csoportja,

őseik hajdan, a mongolok előtti Belső-Ázsia urai. Amit a fordítások egy része Tatárországnak ad vissza a szövegben: *Tarsia*, talán a Belső-Ázsiában is térítő, a mongolok között is híveket szerző nesztorianusok neve. Krónikáink Kelet-képének alapos elemzése a magyar keletkutatás egyik adóssága.

A mongol fenyegetés lassú csitulásával egyidőben új, fenyegető veszedelem támad: a Balkánon át hazánk felé törő oszmán-török birodalom. Az oszmán-törökök ellen a magyar udvar, így Mátyás és Zsigmond is keresett Keleten szövetségeseket. E kor utazóinak, tevékenységének leírását Tardy Lajos kitűnő munkáinak köszönhetően jól ismerjük. Úticéljaik, az Aranyhorda, Krim, Grúzia, Perzsia ugyan nem érték el közvetlenül Belső-Ázsiát, de olyan helyekre jutottak el, ahol Belső-Ázsiáról első kézből származó ismeretekkel rendelkeztek.

Nem szűnt meg az érdeklődés a keleten maradt magyarok után sem. 1457 körül írja Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi pápa, hogy IV. Jenő pápa alatt (1431–1447) Magyarországról misszionáriusokat küldtek ki felkeresésükre. S van hírünk egy 16. századi magyar jezsuitáról is, aki a Volga vidékén megtalálta ősi rokonait. Hogy e kései, Julianus nyomdokain járó volgavidéki utazóknak Belső-Ázsiával milyen kapcsolatuk lehetett, arra is tudunk következtetni. A kínai jezsuita misszió az 1600-as években tevékenykedett Pekingben. Kiemelkedő alakja Schall atya volt, akinek 1665-ben jelent meg *Historica narratio* című műve. Ő írja le, hogy Kínában találkozott egy a Volga-vidékről származó „tatár nemesemberrel”, aki, mint kiderült, keresztény volt. Őtöle hallotta, hogy egy magyar jezsuita az oszmán-törökök fogságába esett, akik eladták a Volga vidékére. Ez a jezsuita egy levelet juttatott el Rómába, de nem azért, hogy váltsák ki, hanem azért, hogy küldjenek további misszionáriusokat, akiknek segítségével megtérítheti ősi rokonait. Hiteles-e ez az adat, amely többek között Gyarmathi Sámuel is foglalkoztatta?

A Nádasdy levéltár egy okmányában fordul elő a *tibet* szó mint szövegnév, 1556-ból. Ez a szöveg a Volga vidékéről került a Nádasdyak birtokába, s sikerült kimutatni, hogy ez a szöveg valóban Tibetről kapta a nevét, s éppen a 16. században alakultak úgy a kereskedelmi viszonyok, hogy a mai Ladak területéről Belső-Ázsián és a volgai tatárokon át egészen Magyarorszáig jó feltételek mellett folyt a kereskedés. Ezek a kereskedelmi összeköttetések pedig nemcsak árúkat, hanem ismereteket is mozgattak.

1623-ban Linzben született Johann Grueber, aki miután belépett a jezsuita rendbe, mindenáron Magyarországra akart kerülni. A rend azonban Kínába küldte, 1659 és 1661 között dolgozott Pekingben, ő fedezte fel és másolta le a híres hszianfui nesztorianus szír feliratot, majd 1661–62-ben D’Orville-el Tibetben keresztül tért haza. Sajnos Tibetről írott útleírása elveszett, vagy lappang, pedig Lipót császár saját költségén akarta kiadatni. Rajzai is csak átmásolásban maradtak fent. Számunkra azonban az a fontos, hogy már 1667-ben Apafi Mihály udvari káplánja volt. 1669-ben és 1670-ben Nagyszombatban találjuk, ahol szorosak voltak a kapcsolatai az egyetemmel. Ha az egyetem akkori tanárai meghívták, úgy ő volt az első, aki magyar egyetemen Belső-Ázsiáról beszélhetett a szemtanú hitelességével. 1680-ban halt meg Sárospatakon, s talán a Sárospataki kollégium irattára is tartogathat meglepetéseket. Gruebert fő tevékenysége mindenesetre Erdélyhez köti, s így ismeretei Erdély litterátusai között is terjedhettek.

Mint ismeretes 1799-ben jelent meg Gyarmathi *Affinitas*-a, amelyben a magyarság nyelvének eredetét kutatja, nagy lépést téve a Strahlenberg és Sajnovics által megkezdett úton. Gyarmathi jól ismeri Schall tevékenységét, gyűjti a keleten maradt magyarokról szaporodó adatokat, s ő Kőrösi Csoma Sándor egyik fő támogatója és buzdítója.

Csoma 1799 és 1815 között tanult Nagyenyeden, s joggal merül fel a kérdés, mit ismertek Magyarországon, közelebbről Erdélyben ezidőtájt Belső-Ázsiáról. Ehhez azokat a tankönyveket kell átnézni, amelyeket Csoma használt, vagy Csoma idejében használtak. E munkák közül Nedeczky (1731), Bertalanffi (1757), Tomka Szászky (1777), Szuhányi (1788) és Budai Ézsajás (1800) művei emelkednek ki. Csak így válik plasztikussá az a kép, amit Csoma Göttingában kapott, s csak a kettő összevetésével tudjuk megállapítani, mit tudott Belső-Ázsiáról, s ezen belül Tibetről Csoma, mikor útnak indult halhatatlanná vált vándorlására.

Csoma útjára és munkásságára itt nem kívánnék kitérni, mert egyrészt bőven áll az érdeklődők rendelkezésére irodalom, másrészt a magyar tibetisztikának még mindig adóssága egy tudományos életrajz. Itt most csak arra az egy mozzanatra utalnék, ami annak a két képnek összevetéséből adódik, amelyet egyfelől a fenti Belső-Ázsia kép jelentett, másrészt az a tudományos ismeretanyag, amelynek birtokába Csoma kutatásai révén jutottunk. A belső-ázsiai buddhizmus, a tibeti nyelv, a belső-ázsiai népek története, időszámítás és művelődéstörténet, mindezen területeket Csoma nyitotta meg az európai tudomány számára, akkor is, ha ma már tudjuk, hogy a tibetisztika területén is voltak elődjek.

A Csoma halála utáni évben, 1843-ban indult kutatóútjára Reguly Antal. Tudjuk, hogy ő a finnugor népek közé ment, s elsőként gyűjtött hiteles nyelvi anyagot nyelvrokonainktól. Mégsem érdektelen talán, hogy súlyosan betegen hazatérve (1847) egy belső-ázsiai témáról tartott előadást, nevezetesen a dzsungárokról.

Csoma és Reguly keleti útjainak mozgatórugója egyaránt a magyarság keleti eredetének felkutatása volt. Ez a továbbiakban mint cél nemigen változott, tartalmában azonban jelentősen módosult. Mielőtt erre a tartalmi átalakulásra rátérnék, röviden meg kell emlékeznünk Duka Tivadarról (1825–1908), aki életének nem kis részét Csoma emlékének, hagyatéka felkutatásának, méltatásának szentelte. 1854 és 1877 között járt Indiában, Csomáról írt műve mai napig minden Csoma-kutató bibliája. A maga korában úttörő, s sok vonatkozásban mai napig használható művének érdemét nem csökkentjük, ha megjegyezzük, hogy a száz éve (1885) megjelent mű mára jócskánt elavult, hiányos és filológiailag pontatlan. Az angol kiadás kivonatosabb, sok esetben nem pótolja az eredeti iratokat, ezért ezek kritikai kiadása is sürgető feladat.

1861-ben indul belső-ázsiai útjára a magyar és a nemzetközi turkológia egyik legtehetségesebb és legellentmondásosabb egyénisége, Vámbéry Ármin. 1863-ban hagyta el Teheránt, hogy behatoljon Közép-Ázsiába. Így ír erről könyvében, mit ennek az útjának szentelt:

„Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelv az úgynevezett altáji nyelvcsaládhoz tartozik: de a finn vagy a tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még akkor eldöntésre várt. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos, mind nemzetiségi szempontból annyira érdekelt, volt fő és eldöntő oka keleti utazásomnak....

Hibás ennél fogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keres-

sük. Ilyes cél, amelynek elérhetése mind etnográfiai, mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetetlen, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk rokonait akarjuk megismerni, s ezért kell ezeket fölkeresnünk és tanulmányoznunk.”

Ez a maga korában korszerű és tudományos felfogás volt. Vámbéry eredményei elsősorban a turkológiának teremték gyümölcsöket. A török nyelveket és népeket túlságosan az oszmán-török szemszögéből néző irányzattal szemben az ázsiai és a régi török népek és nyelvek felé irányította a figyelmet.

A következő tudós neve kevésbé ismert. Leitner Vilmos (1840–1899) Budapesten született, Isztambulban, Brusszában majd Máltán tanult. Londonba kerülése után a King's College diákja lett. 1855-ben a krími háborúban az angol hadsereg tolmácsa volt, majd 1859-ben kinevezték a londoni King's College tanárának, ahol törököt, arabot, mohamedán jogot és modern görögöt tanított. 1864-ben megalapította a londoni egyetem keleti tagozatát, a világhírű School of Oriental Studies, majd School of Oriental and African Studies elődjét, miután előzőleg 1862-ben Freiburgban habilitált. Nemsokára Indiába került, ahol számos intézményt, újságot alapított, többek között Lahoreban a Punjab University College-ot. 1865 és 1870 között számos expedíciót szervezett és vezetett. Elsőnek írta le a dard nyelvet, ezt az eredetileg iráni, de később erősen ind hatása alá került idiómát, melynek fő nyelvjárása a kasmíri nyelv alapja. Ásatásai során vált először ismertté a graeco-buddhista művészet. Élete végén a lahorei egyetem rektora volt. Tudjuk, hogy járt Ladakban, a tibeti határvidéken. A tibeti kultúra és nyelv iránti érdeklődését mutatja, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egyetlen eredeti tibeti művét Leitner ajándékozta nemzeti könyvtárunknak 1873-ban, mikor a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja lett.

Berzenczey László (1820–1884) a szabadságharcban játszott szerepe miatt menekülni kényszerült, s miután a fél világot beutazta, hazatért. 1869-ben kapott amnesztiát, s hamarosan szülővárosa, Marosvásárhely képviselője lett. 1873-ban indult el Belső-Ázsiába. Kazányon és Jekaterinburgon keresztül Taskent érintésével érkezett Kászgárba. 1874-ben a helyiek orosz kémnek nézték és Csakmakban elfogták. Egy angol expedíció szabadította ki. Nem is mert eredeti útvonalán visszatérni, hanem India felé vette útját. Útiélményeit a Pesti Naplóban és a Történeti Lapokban tette közzé.

Jelentősebb, bár korántsem egyértelmű szerepet játszott a magyar tudományos életben szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913). Ő sem vállalta rendszeres egyetemi tanulmányokat, jogot, keleti nyelveket tanult, de kiemelkedő nyelvteljesége jó ajánlólevélnek látszott, és a Magyar Tudományos Akadémia Vámbéry és Budenz javaslatára küldte ki. 1869-ben Pétervárott kitűnő tanároknál tanult, de már egy év múlva Kazányba ment, ahol elsősorban az ún. megkeresztelt tatárok nyelvét írta le. Tovább ment Asztrahányba, ahol a kalmükök között gyűjtött, majd rövid megszakítás után 1873-ban elindult Mongóliába. Tervei között szerepelt a türk rovásírás megfejtése a székely rovásírás segítségével. A mongol nyelvvel való találkozására ösztönözte a mongol-magyar nyelvrokonságról szóló elméletekre, melyet hamarosan elhagyott a felületesen megismert tamil nyelvvel való rokonság kedvéért. Hosszú hányattatás után 1895-ben Zichy Jenő útítársaként a Kaukázusban megismerkedett a kaukázusi kabard nyelvvel, s mi sem természetesebb, mint hogy azonnal újabb nyelv-

rokonságméletet állítson fel. 1897-ben lett a kolozsvári egyetemen az újonnan alapított altaji tanszék professzora. Tudománytalan elméletei felett eljárt az idő, de különböző, részben mai napig kiadatlan helyszíni gyűjtései megőrizték értéküket.

1875-ben indult Belső-Ázsiába Ónody Bertalan, elődeitől merőben eltérő céllal. Mint a dinnyenemesítés odaadó szakembere, a híres turkesztáni dinnyefajtákra és termelési technikájukra volt kíváncsi, ezeket kívánta itthon meghonosítani. Felkészítésében nem kisebb tudós is szerepet vállalt, mint Goldziher Ignác. Útjáról néhány érdekes cikkben és egy állítólag 1889-ben megjelent könyvében számolt be. Ez a könyv vagy lappang valahol vagy végül nem jelent meg, ugyanis Szinnyei és más bibliográfák is ismerik, de sem a Széchényi Könyvtárban sem más könyvtárban nem találtam meg.

Zichy Ágost és Zichy József 1875/76-ban utaztak át Mongolián. Zichy Ágost a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt, orientalistaként főleg japán művészettel foglalkozott. Útjáról 1877-ben a Földrajzi Társaságnak számolt be részletesen.

Időrendben ismét egy jelentős tudós következik. Újfalvy Károly (1842–1904) Bécsben született. 1876-ban már Párizsban az Écoles des langues vivants tanára volt. 1874-ben írt egy magyar östörténetről is szóló munkát, ez az első olyan mű, amely ebben a témában magyar szerző tollából franciául megjelent. Két expedíciót vezetett, 1876–1877-ben és 1880–1881-ben. Belső-Ázsia, Pamír és Északindia térségeit járta be. Útján Leitner segítette. Újfalvy többek között a jagnóbi nyelv első feljegyzője, illetve közzétéveje. A. L. Kun és Mirza Mulla Abdurrahman ugyan már 1870-ben feljegyezték jagnóbi anyagot, de azt csak 1881-ben tették közzé. Az a nézet, mely szerint Újfalvy nem ismerte fel a jagnóbi jelentőségét, tévedésen alapszik. Újfalvy, helyesen, iráni nyelvnek tartotta. Ma már tudjuk, hogy legközelebb ahhoz a szogd nyelvhez áll, amelynek belső-ázsiai szerepét, jelentőségét természetesen csak a későbbi ásatások és a türk feliratok megfejtése után kezdte a tudomány tisztán látni, s igazi szerepét csak az elmúlt évtizedekben világították meg a legújabb felfedezések.

Tudjuk, hogy Újfalvy a tibeti határvidéken is járt, többek között Ladakban. 1880-ban így írt:

„Ázsia szívében, Ferganában és Kászáriában azt reméltem, hogy népem őseit fogom megtalálni. Hamarosan rájöttem azonban, hogy ami nagy honfitársaimnak, Csomának és Vambérynek nem sikerült, nem sikerült és nem is sikerülhetett nekem sem”.

Szinte egyidőben Újfalvyval szervezte meg Széchényi István fia, Széchényi Béla kelet-ázsiai expedícióját. Széchényi Béla útjára két kutatót vitt, az osztrák térképész Kreitnert és a magyar földrajztudóst, Lóczy Lajost. Széchényi Béla az expedíció céljáról így ír:

„És ha Ázsiát szemeltem ki tudományos kutatásaim tárgyává, az azért történt, mert ezen világűrész, mint az emberiség egyik fő bölcsője iránt, kiváló érdeklődéssel viseltetem, sőt még azon reményben is ringathatám magam, hogy eljutandok oly helyekre, hol őseink nyomára találunk, vagy olyan népekre és törzsekre, melyek velünk magyarokkal faj- és nyelvrokonságban vannak.”

Széchényi maga is feljegyzett tudományos érdekű anyagot, de sok esetben azért nehéz elválasztani a gróf és munkatársai eredményeit, mert az expedícióban való részvétel feltétele az eredmények átengedése volt. Tudjuk az expedíció célja az volt, hogy eljussanak Tibetbe. Ez nem sikerült, a tibeti-kínai határvidék egy kis állomáshelyén megállították őket. Míg a gróf és Leitner alkudoztak, tárgyaltak, vagy a környéken lovagoltak, Lóczy felhasználta az alkalmat, és a szaktudós szemével nézett

szét a környéken. 1879 május másodikán felfedezett valamit, aminek a jelentőségét rögtön felismerte, beszélni azonban alig beszélt róla. Ez a felfedezés, amelyről mint annyi más magyar felfedezésről a világ elfelejtkezett, a később világhírűvé vált tunhuangi barlangok voltak. Magát a befalazott könyvtárat Wang szerzetes állítólag 1899-ben találta meg. Mindenesetre Lóczy egy ideig remélte, hogy maga látogathat újra Tun-huangba, de amikor ez egyre valószínűtlenebbé vált, akkor érkezett a hír hozzá, hogy honfitársa Stein Aurél egy belső-ázsiai expedíciót tervez. 1902-ben levélben hívta fel a tunhuangi barlangok jelentőségére Stein figyelmét. Stein csak 1907-ben jutott el Tun-huangba.

A Széchenyi expedíció számos eredménye között kell számon tartanunk tibeti nyelvjárási lejegyzésüket. Hazaúton 1878-ban Lóczy megtalálta Kőrösi Csoma önéletrajzát, és elhatározta, hogy nyomába szegődik, és folytatja azt az utat, melyet a halál félbeszakított. Dardzsilingbe utazott, onnan Kalimpongba, majd Szikkimen át eljutott a tibeti határvidékre, 250 kilométerre közelítette meg Lhászáat. Ennek az útnak a leírása nem került be a Széchenyi féle expedíció beszámolójába, ezért kevésbé ismeretes. Pedig ez is egy nagy belső-ázsiai felfedezés miatt vonult be a tudománytörténet ritkán forgatott lapjaiba. Általában mai napig úgy tudják, hogy a Transzhimaláját Sven Hedin fedezte fel. Mikor Sven Hedin megírta jelentését erről az Angol Királyi Földrajzi Társaságnak, akkor ott kétely támadt, és a Társaság Lóczyhoz fordult, döntse el a kérdést. Lóczy Sven Hedint igazolta, de megjegyezte, hogy 1878-as útján térképébe ő is berajzolta a Transzhimaláját, amelynek létezését földtani megfontolásokból következtette ki, és ugyancsak a Transzhimalája nevet adta neki. Ezt az anyagát Lóczy csak 1907-ben a tibetista Waddel buzdítására adta ki. Az expedícióról való hazatérés után, még abban az évben Széchenyi Bélát azonnal a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották. Lóczy nyolc év múlva lett csak az Akadémia levelező tagja.

Zichy Jenő első két útja a Kaukázusba nem sok sikert hozott. 1895-ben és 1896-ban a műkedvelő arisztokrata, családjának vélt őseit kereste. Valamit azonban tanult abból az éles kritikából, amelyet első kísérleteire kapott. Fennmaradt 1879 karácsonyán képviselőtársaihoz intézett beszédének szövege, melyben az előtte álló harmadik út céljairól beszél:

„Tisztelt képviselőtársaim,

Minek előtte harmadszor elindulnék ezen a Magyar faj eredetét kutató tanulmány utamra, engedjék meg, hogy Önöknek az eddigi eredményekről a mennyire az, a történelmi kútforrások alapján dióhéjba szorítva, lehetséges, egy kis jelentéssel szolgálhassak!

Önök ezen a tömören összeállított adat halmazban a történelmi kutatás és a helyi észletek eredményét fogják nagyjában összefoglalva lelteni, – kiegészítésül a történelmi kútforrásoknak, közlöm egyúttal, azon typosok és törzsök reproductioit a melyek Magyar fajunkhoz legközelebb állnak!

Ezen, habár szűk keretbe szorított jelentésemből tisztelt képviselőtársaim kivehetik hogy miért vészem utamat most az „Északi” vidékek felé, miért megyek az engem ezen fáradságos úton kísérő – hazafias érzelemtől áthatott t. tanárokkal végig Szibérián a Mandzsurok és az Amur vidékein át Wladiwosztokig a legtávolibb fekvő keletészaki kikötőig – megláthatják tisztelt tagtársaim miért tartom szükségesnek hogy Koreát átszelve a „Mennyei birodalom” székhelyére Pekingbe menjek! és hogy onnét ha lehetséges (!?) a „Gobbi” sivatagon átkelve a felső Afghanistanból Kabul és Thibet tartományokat fölkeressem, – onnét a Pamir kapuin keresztül vegyem utamat vissza Közép Ázsia sivatagjain a Szerafzahn völgyén Samarkand és Bockharán keresztül (a hol már harmad éve voltam) Európa felé – haza!

Számoltam magammal – tudom és ösmérem azon temérdek nehézségeket és esélyeket a melyekkel meg kell küzdenünk – ösmérem a vállalat óriási voltát! de azt is tudom, hogy Magasztos és Nagy a cél melyet kitűztem Magamnak!

A régi Magyar világból valónak tartom magamat, és annyira idealistának érzem még lelkiütemet; hogy megkísérlem a lehetetlent is, hogy a célt ha nem is elérni, de legalább is megközelíteni segítsen!

Ha pedig a végzet úgy akarná, hogy ez utamról többé vissza nem térnék – úgy tartsátok emlékezetekben azt az embert a ki egész életén át más célt nem ösmert mint hazáját szolgálni!

Isten Vélünk”

Mindez egy kis kötet előszavában olvasható, mely *A magyar faj vándorlása* címet viseli. A nevükön meg nem nevezett, mert még mindig tulajdonképpen lenézett „t. tanárok” a kor legkitűnőbb tudósai közül kerültek ki: Jankó János a magyar néprajztudomány, Pósta Béla a magyar régészet megalapítói között vonultak be a tudománytörténetbe, az expedíció harmadik tudós tagja pedig Pápay József, a finnugrisztika neves művelője volt. Az 1898-ban induló harmadik Zichy expedíció ezért jelentős eredményekkel járt. Maga Zichy „Előleges beszámolójában” így írt:

„Ösmultunk hevenyészett története, melytől az egész mai generáció nemesebb hevületeit kapta, az – Istennek hála – mindjobban fellendülő szorosán tudományos és kritikai munkásság folytán, újabb időben sajátos helyzetbe jutott. Tudjuk és érezzük, hogy lévön létezett valóság volt, de azt is látjuk, hogy az a köntös, a melyben azt eddig a naív hit megjelentette szemünk előtt, olyan papír-maché-féle, a mely a kritika kalapácsa alatt egyre pusztul. Eljött hát az idő, hogy a hevenyészettet állandóval, a naív hitet és kombinációt a tényeken alapuló valósággal helyettesítsük, nehogy igaz ideálok nélkül maradjon férfikorába jutott nemzetünk, miután gyermekjátékait kinötte.”

S az ajánlás:

„II. Miklós minden oroszok csárja ő felségének a művészet és tudomány hatalmas pártfogójának és előmozdítójának.”

Ennek az expedíciónak adatott meg az a tudománytörténeti szerencse, hogy bekapcsolódhasson a nagy belső-ázsiai rovársíros feliratok felfedezésébe. Az addig ismert kisebb feliratok után 1889-ben Jadrincev felfedezte az orhoni feliratokat. 1890-ben a finnek, 1891-ben Radlov vezetésével a péterváriak vezettek expedíciókat a feliratok rögzítésére. 1893 december 15-én jelentette be Thomsen a Dán Tudományos Akadémia előtt a rovársíros feliratok megfejtését. 1894 január 19-én tartotta meg Radlov ugyanerről előadását a pétervári Akadémia előtt. 1898-ban J. N. Klemenc felfedezte a harmadik hosszú és jelentős türk rovársíros feliratot, a Tonjukuk feliratot. Vele gyakorlatilag egyidőben találta meg a feliratot Zichy, aki szintén másolatot készített, és azt elküldte Radlovnak. Arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának küldjön egy másolatot, nem gondolt.

Az út eredményei Jankó, Pósta és Pápay munkásságán keresztül kerültek a tudományos közismeret tárházába.

Almássy György (1867–1933) első expedíciójának célja eredetileg kifejezetten zoológiai volt. 1900-ban indult útnak. 1903-ban megjelent munkájában elődeinek első csoportjáról így ír:

„Hogy Ázsia felfedezésének története a magyar utazóknak olyan feltűnő nagy számáról emlékezik meg, és pedig olyan időszakokból a mikor a körülmények ilyen ideális tudományos törekvéseknek éppen nem kedveztek, elsősorban is ennek az elveszett testvérnépnek a felkeresésére való vágyodásból származtathatjuk.

Kőrösi Csoma Sándor, Jerney, Duka, Ónody, Berzenczey, Reguly mindannyian többé-kevésbé a régi hagyományoktól voltak áthatva, s így önfeláldozó működésük természetes, hogy azzal a

csalódással végződött, miszerint hamis nyomon jártak. Habár így tulajdonképeni céljukat nem is érték el, s a keresett testvérmemzetet nem is sikerült feltalálniok, azért törekvésük nem volt eredménytelen. Azok a pozitív adatok, a melyeket hazahoztak, s a melyek tulajdonképpen reményeiket tették tönkre, igen jelentékeny részét teszik Belső-Ázsiáról szóló alapvető ismereteinknek...'

Majd így ír a következő generációról:

„...bizonyos tekintetben szintén a régi hagyománynak hódoltak, s nyomozták az őshazát, természetesen többé nem közvetlenül az ősök hagyományához alkalmazkodva, hanem a modern tudomány teljes fegyverzetében, mert hisz ők azt tűzték ki célul, hogy az ethnografia és a nyelvészet terén kövessék és világítsák meg az ázsiai népek és a magyar nemzet között fennálló rokonságot és vonzásokat.

Szüükségtelen megjegyezmem, hogy a nemzeti tradíciók és az előttem haladottak buzdító példája reám sem maradhattak hatás nélkül és hogy én is, erőmhöz és az adott alkalomhoz képest, arra törekedtem, hogy az útbajtott népek ethnikai sajátosságait nem csak általános ethnográfiai, hanem elsősorban speciális magyar szempontból figyeljem és bíráljam meg.”

Csak sajnálni lehet, hogy gazdag kazak, kirgiz és turkesztáni néprajzi anyaga zömében csak magyar nyelven hozzáférhető, s így alig került be a nemzetközi tudomány vérkeringésébe. Almássy 1906-ban második útjára magával vitte a földrajztudós Prinz Gyulát (1882–1974). Prinz második, 1909-es útjára már egyedül utazott.

Mielőtt rátérnék az első világháború előtti korszak talán legnagyobb Belső-Ázsia kutatójának rövid ismertetésére, meg kell még említenem Schwaiger Imrét (1866–1940). 1908-ban Calcuttában nagy művészettörténeti kiállítást rendeztek. Ezen jelent meg először önállóan Nepál művészete, s ettől kezdve folyik tudományos kutatása. A calcuttai kiállítás nepáli anyagát a már hosszabb ideje Indiában élő Schwaiger Imre állította össze.

Az első világháborúval záródó korszak kétségtelenül legkiemelkedőbb felfedező tudósa Stein Aurél (1862–1943). Indológusnak és iranistának indult, a kor legjobb egyetemén, kitűnő tanároktól szerezte első ismereteit. Magyar ösztöndíjjal került Cambridgebe. Indiába kerülése után annak az intézménynek lett a vezetője, amelyet Leitner alapított Lahoréban. Kisebbs-nagyobb régészeti kutatóútjai mellett három nagy expedíciót vezetett Belső-Ázsiába, 1900–1901, 1906–1908 és 1913–1914 között. Míg Sven Hedin Belső-Ázsia legnagyobb földrajzi felfedezőjeként vonult be a tudománytörténetbe, bátran mondhatjuk, hogy Stein Aurél Belső-Ázsia kultúrtörténetének, régészeti, művelődéstörténeti emlékeinek legnagyobb felfedezője. Ásatásai nyomán addig ismeretlen népek emlékei kerültek napvilágra, ismeretlen írások és irodalmak, megfejtésre váró nyelvek, világvallások helyi változatai és helyi kultuszok ragyogó emlékei olyan gazdag anyagot szolgáltatottak a tudományos kutatás számára, hogy azok szakszerű feldolgozása egy teljes korszakot vesz igénybe. Külön ki kell emelnünk, hogy 1907-ben ő az első európai, aki megismerkedik a híres befallazott tun-huangi barlanggal, ő az első aki átnézi az abban őrzött óriási könyvtár anyagának egy részét, s az ő révén kerül a British Museumba illetve az India Office-ba (London) a barlangkönyvtár nem kis része.

1912-ben Berzeviczy Albertnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének írta:

„Őszinte örömet nyújt annak tudata, hogy az indiai kormány aegise alatt oly téren jutott alkalmam dolgozni, mely a régi magyar és a török vándorlások történeti háttere gyanánt a hazai tudományos kutatás érdekkörét is közelebb érinti.”

Ezzel megfogalmazta a modern magyar Belső-Ázsia kutatás programját.

Belső-Ázsia magyar felfedezőinek sorát szerettem volna röviden bemutatni, s

---

nem volt lehetőségem arra, hogy minden esetben elmerüljek a részletekbe. Különösen sajnálom azonban, hogy a terjedelemszabta korlátok nem engedték meg, hogy bemutassam: a kiemelkedő kutatók nem magányosan, hanem a nemzetközi korabeli tudományos élettel szorosabb vagy lazább kapcsolatban végezték munkájukat. Szemlém végén egy olyan eseményt említenék, amely egyfelől éppen erre utal, másfelől a következő korszak felé is mutat.

A Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum 1964-ben egy indiai stílusú istennőfejet ábrázoló freskótöredéket vásárolt. A múzeum szakértő munkatársa Ferenczy László bravúros nyomozással derítette ki, hogy a freskótöredék az 1913–14-es utolsó német Turfán-expedícióból származik, s hogy két másik töredéssel együtt 1918-ban került Magyarországra. Az utolsó Turfán-expedíció vezetője Le Coq annak idején Magyarországon járt, és három magyar személynek ajándékozott ilyen ritkaságot: Felvinczi Takács Zoltánnak, a Keletázsiai Múzeum akkori igazgatójának, Teleki Pálnak és a Zichy család egyik tagjának. Ez utóbbi darab került kalandos úton 1964-ben a Múzeumba. Ferenczy arra is rámutatott, hogy ez az enyhén szólva szokatlan ajándékozás azt a célt szolgálta, hogy a világháborús összeomlás idején a Turfán-expedíciókat és az ott talált gazdag anyagot népszerűsítse. Fennmaradt azonban az a kérdés, hogy miért éppen a kérdéses személyeket ajándékozta meg Le Coq, s hogy ki volt a Zichy család ismeretlen tagja. Zichy Jenő 1906-ban meghalt, ő nem lehetett.

A Kőrösi Csoma Társaság 1920-ban alakult meg. A Társaság alapítására vonatkozó megbeszélések azonban már 1918-ban megindultak. Sikerült kideríteni azt is, hogy az 1918-as megbeszélések három fő résztvevője Teleki Pál, Felvinczi Takács Zoltán és Zichy István voltak. Nem tudjuk, hogy a Budapestre látogató Le Coq-kal konzultáltak-e, annyi azonban bizonyos, hogy Le Coq kitűnően volt tájékozódva arról, kiknek a kezében lesz az elkövetkezendő korszak Belső-Ázsia kutatása. S így nem véletlen, hogy az első világháború előtti utolsó belső-ázsiai tárgyak a Kőrösi Csoma Társaság alapítóinak kezébe kerültek.

Az első világháborúval nem szakadt meg Belső-Ázsia magyar felfedezőinek sora, ennek bemutatása azonban egy másik tanulmány tárgya lehet.

Gondolom a fenti rövid és szükségszerűen egyoldalú áttekintés tanulságait nem szükséges külön is levonni. Hiszen nyilvánvaló, hogy a magyar Belső-Ázsia kutatás háttérében mindig ott állt a magyar őstörténet, a magyarság keleti eredete, s ezen keresztül a magyarság közösségi tudata. A keleten maradt magyarok keresésétől a török és magyar törzsek vándorlásának háttérét kutató vizsgálódásokig lényeges változások mentek végbe a kutatás tartalmában. Igazán értékes eredmények ott születtek, ahol sikerült a nemzeti tudományok érdekeit az egyetemes tudomány gyarapításával összekötni. S fordítva, a nemzeti tudomány akkor gyarapodott, ha az egyetemes tudomány ismereteit, színvonalát és szigorú kritikáját nemzeti kérdéseink megoldásához bátran és önállóan használtuk fel.